

Ayasofya'da Komnenos Mozaïği: Tarihi ve İkonolojisi Üzerine

A Komnenos Mosaic in Hagia Sophia: On Its Dating and Iconology

Yavuz Erdihan¹

Öz

Bu çalışma yeni belgeler ışığında Ayasofya'nın güney galerisindeki Komnenos Mozaïği'nin tarihi ve ikonografisi üzerine odaklanmaktadır. Genel olarak 1122 civarına tarihlenen mozaikte; Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos, İmparatoriçe Irene ve oğulları Müşterek İmparator Aleksios, Meryem ve Çocuk İsa'nın iki yanında betimlenmiştir. Mozaïğin tarihlenmesi Aleksios Komnenos'un 1122'de müşterek imparator ilan edildiğinin kabulüne dayanır. İmparator II. İoannes Komnenos'un elindeki para kesesi ile betimlenmesi nedeniyle de mozaik ikonografik olarak Ayasofya'ya yapılan bir mali destekle ilişkili olarak yorumlanmıştır. Bununla birlikte, belgeler Aleksios Komnenos'un aslında 1119'da müşterek imparator ilan edildiğini kanıtlamaktadır. Aynı zamanda İmparator II. İoannes Komnenos'un iktidarı döneminde Ayasofya'ya mali destek sağladığına ilişkin kanıt da yoktur. Bu saptamalar mozaïğin tarihi ve ikonografisinin yeniden sorgulanmasını gerekli kılmaktadır. Çalışmamız bu bağlamda mozaïğin tarihi ve ikonografisine ilişkin yeni görüşleri tartışmaya açmaktadır. Tarihsel kayıtlar ve ikonografik detaylar mozaïğin bir mali destekle ilişkili değil, İmparator II. İoannes Komnenos'un hanedan politikası ve bunun sonucu Aleksios Komnenos'un müşterek imparator olarak taç giymesiyle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Sonuç olarak çalışma; mozaïği Aleksios Komnenos'un müşterek imparator olarak taç giymesi töreninin görsel bir yorumu olarak değerlendirerek gerekli tarihsel ve ikonografik referansları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Komnenos mozaïği, Aleksios Komnenos, Ayasofya, ikonografi, Bizans sanatı

ABSTRACT

This paper presents an examination of the Komnenos mosaic in the south gallery of Hagia Sophia by focusing on its dating and iconography. The mosaic often dates to, around 1122 and depicts Byzantine Emperor John II Komnenos, Empress Irene, and their son, the co-emperor Alexios, on either side of the Mother Mary and Christ the Child. The dating is based on the coronation of Alexios, which is thought to have occurred in 1122. Byzantine scholars further argue that the mosaic shows a donation Emperor John II Komnenos made to Hagia Sophia, based on the purse held by the emperor. However, documents show the coronation date of Alexios to have actually occurred in 1119. Moreover, no

¹Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale, Türkiye

ORCID: Y.E. 0000-0001-7210-1650

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Yavuz Erdihan,

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale, Türkiye
E-posta: yavuzerdihan@comu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 02.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 14.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 31.05.2023

Kabul/Accepted: 02.06.2023

Online Yayın/Published Online: 14.06.2023

Atıf/Citation: Erdihan, Yavuz, "Ayasofya'da Komnenos Mozaïği: Tarihi ve İkonolojisi Üzerine". *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History* 32(2023), 233-248.

<https://doi.org/10.26650/sty.2023.1246461>

historical evidence indicates Emperor John II Komnenos to have given any financial support to Hagia Sophia. When considering these facts, the study aims to offer a reexamination of the mosaic. In this context, the paper argues the mosaic to depict the coronation ceremony of Alexios Komnenos, and to be a reflection of the dynastic policy of John II Komnenos, opposing both his sister, Anna Komnena, and brother Isaac Komnenos' claims to the throne. Consequently, this paper reveals references that tie the mosaic to this context in terms of iconology.

Keywords: Komnenos mosaics, Alexios Komnenos, Hagia Sophia, iconography, Byzantine art

EXTENDED ABSTRACT

By focusing on dating and iconology, this article discusses the Komnenos mosaic in the south gallery of Hagia Sophia. The mosaic has often been dated to 1122 or shortly after and depicts the Byzantine Emperor John II Komnenos (1118-1143), Empress Irene, and their son, the co-emperor Alexios Komnenos, on either side of the standing Mother Mary and Christ the Child in the center. The emperor holds a moneybag (*apokombion*), while the Empress holds a scroll.

The dating of the mosaic mentioned above has been based on the coronation of Alexios, which is believed to have occurred in 1122. According to the present hypothesis, because the inscription of Alexios in the mosaic refers to him as *Basileus Romaion* (Emperor of Romans), the mosaic must have been ordered at a time when Alexios had been declared co-emperor or shortly after. Furthermore, scholars agree that the mosaic commemorates a donation Emperor John II Komnenos made to Hagia Sophia, due to the moneybag he holds. However, neither of these hypotheses have been clearly proven with documents. Firstly, historical documents show the coronation date of Alexios Komnenos to have actually been in 1119. In addition, no historical evidence indicates any financial support given by Emperor John II Komnenos to Hagia Sophia. These facts necessitate a reexamination of the mosaic within its own specific context.

Therefore, the study firstly discusses the possible coronation dates of Alexios and tries to indicate the importance of his co-emperor status regarding the depiction of the mosaic. John II and Alexios were also represented together another time, in Christ's company on a miniature in the Vatican Library (*folio 19v. of the Tetraevangelion, Urb. Gr. 2*). This miniature has also been dated to 1122 or shortly after. Interestingly, no other images of John II have survived, apart from those representing him with Alexios. The article then turns to examine the events that occurred during the possible dates suggested for the coronation of Alexios. An examination of these events paves the way for an iconographical discussion of the mosaic in the context of John II's dynastic policy and indicates Alexios to have been an image put forward when a threat arose to his father's throne, firstly by Anna Komnena in 1119 and later by Isaac Komnenos around 1122. The representation of Alexios hereby becomes the main iconographical element for placing the mosaic within a dynastic context.

As is known, dynastic stability had been major policy of the Komnenian system, since Emperor Alexios I, the founder of the Komnenian dynasty. John II put more emphasis on this

policy and aimed to ensure the succession of his sons: thus, Alexios became the main image of this dynastic policy. Historical evidence indicates that a conscious effort had indeed occurred that intended to create such an image of Alexios.

Therefore, the mosaic appears to be a visual representation of the coronation ceremony of Alexios as the main image of his father's dynastic policy. The other elements and figures of the mosaic give more hints that link the subject to the coronation of Alexios. For instance, as indicated in *Book of Ceremonies*, the emperors were known to distribute moneybags, full of gold coins, during the coronation ceremonies held in Hagia Sophia. Therefore, the moneybag held by Emperor John II Komnenos appears to be a symbol indicating the coronation ceremony. Furthermore, the representation of Empress Irene seems to be another sign referring to the coronation of Alexios, as the mother of the crowned prince would also have been present in the coronation representations of a co-emperor, as exemplified by the poem by Theodoros Prodromos. Moreover, the choice of Mary in the mosaic also has an iconographic meaning as an interpretation of this context, because she was regarded as an image that legitimized power and dynasty in Byzantium. In the literature of the period, Mary was portrayed as one of the main images of John II's power and political ideology. One can thus conclude that both historical and iconographical evidences offer an adequate framework that links the subject to the dynastic policy of John II, especially its main image to the coronation of Alexios rather than to an imperial donation.

Giriş

Bu çalışma yeni belgeler ışığında Ayasofya'nın güney galerisindeki Komnenos Mozaïği'nin tarih ve ikonografisini incelemektedir. Mozaikte; Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos (1118-1143), İmparatoriçe Irene ve oğulları Müşterek İmparator (*co-emperor*) Aleksios Komnenos, Meryem ve Çocuk İsa ile birlikte betimlenmiştir (G. 1-3). İmparatorun elinde bir para kesesi (*apokombion*), İmparatoriçenin elinde ise bir rulo vardır. Mozaik genel olarak 1122 civarına tarihlenmektedir. Bu tarihleme Aleksios Komnenos'un 1122'de müşterek imparator ilan edilmiş olduğu yönündeki kabule dayanır. İmparatorun elinde tuttuğu para kesesi ise parasal bir desteğin göstergesi olarak düşünülerek mozaik ikonografik açıdan II. Ioannes Komnenos'un Ayasofya'ya mali desteği ile ilişkilendirilmiştir. Ancak yaygın kanının aksine Aleksios Komnenos'un aslında 1119'da müşterek imparator ilan edildiği tarihsel kayıtlarla belgelenmektedir. Öte yandan İmparator II. Ioannes Komnenos'un Ayasofya'ya mali desteğine ilişkin herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. İkonografik detaylar ve dönemin öne çıkan gelişmeleri ise mozaïğin yapımı ile II. Ioannes Komnenos'un hanedan politikası arasında bir ilişki olabileceği yönünde işaretler vermektedir. Çalışma mozaïğin tarihi ve ikonografisini bu bağlam içerisinde tartışmaya açmaktadır.

Mozaïğin Tarihi

Mozaïğin yapım tarihini belirleyebilmek açısından doğrudan kaynak olabilecek herhangi bir belge ya da teknik bulgu yoktur. Bu durumda tarihleme yalnızca mozaikte betimlenen tarihsel kişiliklere göre yapılabilir. İmparator II. Ioannes Komnenos'un¹ 1118 yılında Bizans tahtına çıktığı, İmparatoriçe Irene'nin ise 1134 yılında öldüğü düşünülürse mozaïğin 1118-1134 aralığında yapılmış olması çok olasıdır. Bu tarih aralığı Aleksios Komnenos'un tasviri göz önüne alınarak biraz daha daraltılabilecektir. Aleksios Komnenos'un 1122'de müşterek imparator ilan edildiği konuyla ilgili çalışmalarda genel bir kabül haline gelmiştir². Buradan hareketle, mozaikteki yazıtta Aleksios Komnenos "Romalıların İmparatoru" (*basileus romaion*

1 İmparator II. Ioannes Komnenos ve Komnenoslar'la ilgili olarak bkz: Ferdinand Chalandon, *Les Comnène II, Jean II Comnène 1118-1143 et Manuel I Comnène 1143-1180* (New York: B. Franklin, 1960); Konstantinos Varzos, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών (He Genealogia Ton Komnenon)* (Thessaloniki: Kentron Vyzantinon Ereunon, 1984); Niketas Khoniates, *Historia : (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, (Ankara: TTK Yayınları, 1995); Anna Komnena, *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996); Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, haz. Işın Demirkent, (Ankara: TTK Yayınları, 2001); Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, (Ankara: TTK Yayınevi, 2006) 325-386; Paul Magdalino, "The Empire of the Komnenoi (1118–1204)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* içinde, haz. Jonathan Shepard, (Cambridge: Cambridge University Press), 2008, 627-663;; Alessandra Bucossi ve Alex Rodriguez Suarez, *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son* (London-New York: Routledge, 2016); Telat Erdoğan, "İmparator II. Ioannes Komnenos Dönemi Bizans Tarihi (1118-1143)", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2019).

2 Charles du Fresne Du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata* (Paris: Louis Billaine, 1680), 179-180; Chalandon, *Les Comnène II*, 12; Varzos, *Η Γενεαλογία*, I, 340; Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143–1180* (New York: Cambridge University Press, 1993), 422.

/ Βασιλεύς Ρωμαίων) olarak anıldığından³ mozaik panelin de imparator olduktan sonra; 1122 veya hemen sonrasında ya da daha genel anlamda 1122-1134 aralığında yapılmış olması gerekmektedir.

Bu konudaki ilk çalışmaları yapan Thomas Whittemore mozağın 1118 yılında İmparator II. Ioannes'in tahta çıkışı nedeniyle yaptırıldığını; Aleksios Komnenos'un portresinin ise 1122 yılında müşterek imparator ilan edilince mozağe eklendiğini ileri sürmüştür⁴. Aleksios Komnenos'un tasvirinin mozağın doğu duvarı üzerindeki ana kısmında değil sağ tarafta çıkıntı yapan paye üzerinde yer alması (G. 1-2) elbette sonradan yapılmış bir ekleme olduğu yönünde şüphe uyandırmaktadır. Bununla birlikte Whittemore, mozağın ana kısmı ile Aleksios'un yer aldığı bölüm arasında herhangi bir ek yeri saptayamamıştır. Dolayısıyla mozağın iki evrede yapılmış olduğuna ilişkin herhangi bir kanıt yoktur. Bu nedenle Whittemore'un mozağın tarihine ilişkin görüşleri pek kabul görmemiş ve araştırmacılar Aleksios'un varlığına dayanarak mozağın 1122 civarına tarihlenmesi konusunda genel bir uzlaşmaya ulaşmışlardır⁵.

Aleksios Komnenos'un 1122'de müşterek imparator ilan edildiğine ilişkin genel kabul ise İmparator II. Ioannes'in saray methiyecisi Theodoros Prodromos'un taç giyme töreni anlatısını temel almaktadır⁶. Aynı zamanda II. Ioannes'in 1122'de Peçeneklere karşı kazandığı zaferden sonra, tıpkı babası İmparator I. Aleksios Komnenos'un kendisi için yapmış olduğuna benzer şekilde, oğlu Aleksios'u müşterek imparator ilan ettiği ileri sürülmektedir⁷. Bununla birlikte, Ioannes Spartharakis'in yerinde saptamaları⁸ bu iki görüşün de sağlam temelleri olmadığına işaret etmektedir. Spartharakis'in altını çizdiği gibi Theodoros Prodromos'un konuya ilişkin

3 Thomas Whittemore, *The Mosaics of St. Sophia: Third Preliminary Report Work Done in 1935-1938: The Imperial Portraits of the South Gallery* (Paris: Oxford University Press, 1942), 27; Iohannis Spartharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden: E.J. Brill, 1976), 81-82.

4 Thomas Whittemore, *Third Preliminary Report*, 28.

5 Heinz Kähler ve Cyril Mango, *Hagia Sophia* (London: A. Zwammer Publications, 1967), 58; Semavi Eyice, *Ayasofya* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1984), II, 20; Robin Cormack, *Writing in Gold: Byzantine Society and Its Icons*, (London: Oxford University Press, 1985), 197; Natalia Teteriatnikov, "Hagia Sophia: The Two Portraits of the Emperors with Moneybags as a Functional Setting", *Arte Medievale*, II Serie, Anno X, n. 1, (1996), 47-66, 53 vd.; Robin Cormack, "The Mother of God in the Mosaics of Hagia Sophia at Constantinople", *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art* içinde, haz. M. Vassilaki, (Milano: Skira Editore, 2000), 106-123, 117-118; Bente Kiilerich, "Likeness and Icon: The Imperial Couples in Hagia Sophia", *Acta Ad Archaeologiam Et Artium Historiam Pertinentia XVIII*, (2005), 175-203, 181. Kiilerich'in işaret ettiği bir detay mozağın tek seferde yapılmış olduğuna ilişkin güçlü bir gösterge gibi görünmektedir. Yandaki paye üzerine yerleştirilen Aleksios'un yazıtının bir kısmı mozağın doğu duvarı üzerindeki bölümünde yer almaktadır. İmparatoriçe İrene'nin yazıtının halesinin iki yanına dağıtılmış harflerine bakıldığında sol taraftaki harflerin (Aleksios'un bulunduğu kısım) sağ taraftakilere nazaran haleye çok daha yakın yerleştirildikleri görülmektedir (G. 6). Bu muhtemelen, Aleksios'un bu yönde bulunan yazıtına yer açma isteği sonucu ortaya çıkmış bir uygulamadır. Dolayısıyla Aleksios'un tasviri ve yazıtı mozağın doğu duvarı üzerindeki ana kısmı ile birlikte hesaplanmış gibidir.

6 Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos: Historische Gedichte* (Wien: Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss., 1974), 177 vd.; Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 422.

7 Du Cange, *Historia Byzantina*, 179-180; Chalandon, *Les Comnène II*, 12; Varzos, *H Γενεαλογία*, 340.

8 Spartharakis, *The Portrait*, 82.

metni⁹ bir tarih içermediği gibi, Peçenek zaferi üzerinden bir görüş ortaya koyan Du Cange¹⁰ da herhangi bir kanıt sunamamaktadır¹¹.

Bazı araştırmalar ise¹² Aleksios'un müşterek imparator ilan edilmesini ve buna bağlı olarak mozaïğin yapımını İmparator II. Ioannes ile kardeşi Isaakios Komnenos arasında 1122 civarında belirginleştiği düşünülen taht kavgası¹³ ile ilişkilendirmektedir. Ancak II. Ioannes ve Isaakios Komnenos arasındaki bu sorun uzun süreli olduğu gibi çekişmenin ortaya çıkış tarihi de kesin olarak belli değildir¹⁴. Dolayısıyla bu tablodan çıkan sonuç; Aleksios Komnenos'un 1122'de müşterek imparator ilan edildiğine ilişkin kabulün somut bir kanıtı dayanmadığıdır.

Michael F. Hendy'nin tespitleri ise¹⁵ bu genel kabulün yanlışlığını açıklıkla ortaya koymakta ve Aleksios Komnenos'un aslında 1119 yılında müşterek imparator ilan edilmiş olduğunu belgeleriyle göstermektedir. Hendy'nin "*Napoli Kronikleri*" yoluyla ortaya çıkardığı belgeler Aleksios Komnenos'un Temmuz – Ekim 1119 aralığında müşterek imparator ilan edilmiş olması gerektiğine işaret etmektedir¹⁶. Elbette bu saptama mozaïğin de 1119 yılında yapıldığını göstermez. Ancak Aleksios Komnenos'un önemi hem mozaïğin tarihi hem de ikonografisi açısından yeni bir tartışma ortaya konulmasını gerekli kılmaktadır.

9 Hörandner, *Historische Gedichte*, 177.

10 Du Cange, *Historia Byzantina*, 179-180.

11 Bununla birlikte Spartharakis mozaikte Aleksios Komnenos'un 16-17 yaşlarında bir genç görünümüne sahip olduğunu, 1106'da doğduğu düşünülürse mozaïğin 1122 civarında yapılmış olmasının mümkün olabileceğini düşünmektedir. Spartharakis, *The Portrait*, 82. Aleksios, İmparator II. Ioannes'in en büyük oğluydu. Yaşamına ilişkin detaylı bilgiler yoktur. 1106/1107 yıllarında Yunanistan Makedonyası'ndaki Balabista'da doğmuş, 1142 yılında babasından bir sene önce ölmüştür. Bkz: Anna Komnena, *Alexiad*, 372; Niketas Khoniates, *Historia*, 11, 25.

12 Yavuz Erdihan, "Ayasofya'da Zoe ve Komnenos Mozaikleri: Resimsel Düzenleme ve Konu Üzerine", *Art/ Sanat* 4, (2015), 15-37, 26 vd. ve "Bizans'ta Taht Oyunları: Komnenos Hanedanındaki Çekişmeler Bağlamında Ayasofya'daki Komnenos Mozaïği Üzerine Bir İkonolojik Yorum Denemesi", (22. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Özet Kitabı, İstanbul, Türkiye, 24 - 26 Ekim 2018, 222).

13 Kallirroo Linardou, "Imperial Impersonations: Disguised Portraits of a Komnenian Prince and His Father", *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son* içinde, haz. Alessandra Bucossi ve Alex Rodriguez Suarez, (London-New York: Routledge, 2016), 155-182, 158-159.

14 Niketas Khoniates, *Historia*, 20-21; Linardou, "Imperial Impersonations", 155-159; *Süryani Patrik Mihail, Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu'nda Yayımlanmamış Tercüme, 1944), 96 vd.; Erdoğan, "İmparator II. Ioannes", 42 vd.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 217.

15 Michael F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Alexius I to Michael VIII (1081-1261)*, Vol. IV. (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1999), 244.

16 *Regii Neapolitani Archivi Monumenta Edita ac Illustrata*, VI, 1115-1130, (Naples: Archivio di Stato di Napoli ex Regia Typographia, 1861), 49, 53. Kronikler'deki ilgili belgelerde Aleksios Komnenos, babası İmparator II. Ioannes Komnenos'un yanında 12 Temmuz 1120'de "imparatorluğunun birinci yılında", 7 Ekim 1120'de ise "imparatorluğunun ikinci yılında" ifadeleriyle anılmaktadır. Bu nedenle, Hendy'nin çıkarımına göre Aleksios Temmuz ve Ekim 1119 tarihleri arasında müşterek imparator ilan edilmiş olmalıdır.

Mozağin İkonografisi

Bu konudaki ilk saptamaları yapan Thomas Whittemore mozağin yapımını İmparator II. Ioannes'in 1118'de tahta çıkışı ile ilişkilendirmiştir¹⁷. Bu yorumdaki başlıca sorun kuşkusuz Aleksios Komnenos'un mozaikteki varlığıdır. Yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi Aleksios 1119'da müşterek imparator ilan edildiğine ve mozaikte de imparator unvanıyla anıldığına göre mozağin en erken 1119 veya sonrasında yapılmış olması gerekir. Bu da II. Ioannes Komnenos'un tahta çıkış tarihiyle uyuşmamaktadır.

Thomas Whittemore sonrasındaki araştırmacıların çoğu ise; II. Ioannes Komnenos'un elinde bir para kesesi (*apokombion*) ile betimlenmesi nedeniyle mozaği İmparator tarafından Ayasofya'ya sağlanan bir mali desteğin anısı olarak görmeye eğilimlidir¹⁸. Ancak II. Ioannes Komnenos'un kiliseye bu türden bir mali desteğine ilişkin herhangi bir belge ya da kanıt bulunmamaktadır. Natalia Teteriatnikov ise, II. Ioannes Komnenos'un mozaikteki tacının beyaz renkte olduğu ve bu renk taşların Paskalya Yortusu törenlerinde kullanılan taşlar olduğundan hareketle mozaği İmparatorun bu törenlerde kiliseye sunduğu bir bağışla ilişkilendirmektedir¹⁹. Bununla birlikte İmparator II. Ioannes'in mozaikteki tacını tamamen beyaz bir taş olarak tanımlamak güçtür ve ancak bir yorumun konusu olabilir. Öte yandan Paskalya Yortusu törenlerinde sunulan bağışlarla ilgili bir resimsel ya da ikonografik gelenek de yoktur²⁰. Dikkat çekilmesi gereken başka bir detay ise Komnenos Mozaği'nde İmparatorun elinde para kesesi olsa bile bir bağış sunum anının özellikle görselleştirilmemiş olduğudur. İmparator para kesesini sadece elinde tutmaktadır. Henry Maguire²¹, II. Ioannes'in elinde para kesesi bulunmasına rağmen mozaikte bir sunum anı gerçekleşmediğine dikkat çekmekte ve bu detayı; sunum anından kaçınıldığı şeklinde yorumlamaktadır. Dolayısıyla para kesesinin gösterimi dışında mozaği bağış ya da parasal destekle ilişkilendirebileceğimiz herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

Bunların dışında mozaği yorumlamak için İmparator II. Ioannes'in hanedan politikası ve kardeşi Isaakios Komnenos'la arasındaki taht kavgasına odaklanan yakın tarihli araştırmalar da

17 Whittemore, *The Third Preliminary Report*, 28.

18 Örneğin: Cormack, "The Mother of God", 117-118; Kiilerich, "Likeness and Icon", 181.

19 Natalia Teteriatnikov, "The Two Portraits of the Emperors", 53 vd.

20 İmparatorların Ayasofya'da katıldıkları bazı törenlerde kiliseye bağış ve hediyeler sundukları kaynaklarda anlatılmaktadır. Bunlar; taç giyme töreni ile Paskalya, Vaftiz, İsa'nın Doğumu, Pentekost ve İsa'nın Başkalaşımı gibi büyük yortular için yapılan törenlerdir. Bunlar için bkz: Constantine VII Porphyrogenetos, *Le Livre des Cérémonies*, haz. A. Vogt, (Paris: Les Belles Lettres, 1935-40), IV Tome, I, 17. Ancak bu bağış sunumlarının görsel imgeler yoluyla anıldığı ve böylece ikonografik bir gelenek oluştuğu söylenemez. Para kesesi ile tasvir edilen imparator ikonografisi bu mozaikle aynı duvar üzerinde yer alan ve ondan yaklaşık 100 yıl önce yaptırılmış olan Zoe Mozaği'nde ilk kez ortaya çıkmaktadır. Bu mozaik de İmparator III. Romanos Argyros (1028-1034) tarafından kiliseye imparatorluk hazinesinden sağlanan yıllık bir ödenek tahsisine ilişkin olmalıdır. Dolayısıyla Bizans'ta yortular veya törenler esnasında yapılan bağışlarla ilgili görsel bir geleneğin oluştuğu söylenemez. Zoe Mozaği için bkz: Yavuz Erdihan, "Ayasofya'da Zoe ve Komnenos Mozaikleri", 18; Brian A. Pollick, "Sex, Lies, and Mosaics: The Zoe Panel as a Reflection of Change in Eleventh-Century Byzantium", *ARTiculate: Graduate Student Journal of Art History Vol. 1:1*, (2012), 23. Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261* (Washington D.C: Dumbarton Oaks Studies 12, 1969), 308-309.

21 Henry Maguire, "Style and Ideology in Byzantine Imperial Art", *Gesta*, Vol. 28, No. 2, (1989), 217-231, 229.

söz konusudur²². Bu çalışmalar Aleksios Komnenos'un 1122'de müşterek imparator ilan edildiği kabulünü göz önüne alarak bunu II. Ioannes ile kardeşi Isaakios Komnenos arasında aşağı yukarı aynı tarihlerde bir taht kavgasının ortaya çıkışıyla ilişkili olarak yorumlamaktadırlar. II. Ioannes Komnenos'un iktidarı başlangıçta Anna Komnena sonrasında ise Isaakios Komnenos tarafından olmak üzere kardeşlerinin sürekli tehdidi altında olmuştur. Aslında II. Ioannes'in tahta çıkış sürecinden itibaren Isaakios Komnenos ile arasında çok iyi olan ilişki 1122 yılında bozulmuş²³, Isaakios tahtı ele geçirmek için sürekli fırsat kollamış, 1130 ve 1132'de iki başarısız girişimde bulunmuş ve sonrasında Anadolu'da uzunca bir süre sürgün hayatı yaşamıştır²⁴.

Hanedan istikrarı, Komnenos Hanedanı'nın kurucusu İmparator I. Aleksios'tan itibaren Komnenos sisteminin başlıca ayaklarından biri olmuştur. II. Ioannes buna daha da önem vermiş; hanedanın devamlılığı ve kalıtsal veraset meselesini politikasının başlıca amaçlarından biri haline getirmişti²⁵. Isaakios'un görünüşe göre en başından beri var olan iddialarına rağmen, II. Ioannes hanedanın kendi kanı, dolayısıyla oğulları üzerinden devamlılığını hedefliyordu. Bu nedenle, Aleksios'un müşterek ve varis imparator olarak tahta ortak edilmesi, Isaakios tehdidine karşı bir tedbir ve II. Ioannes'in hanedan politikasının doğrudan bir uzantısı olarak görülebilir.

Öte yandan Aleksios Komnenos'un 1119'da müşterek imparator ilan edilmiş olduğunun tespiti elbette bu türden bir yorum için sorun oluşturmaktadır. Bununla birlikte, II. Ioannes ile Isaakios arasındaki çatışmanın ortaya çıkış tarihini kesin olarak saptayabilmek güç olduğu gibi, Aleksios'un müşterek imparator olarak ilan edilmesinden önce olup olmadığı kanıtlayabilmek de güçtür.

-
- 22 Yavuz Erdihan, "Ayasofya'da Zoe ve Komnenos Mozaikleri" ve "Bizans'ta Taht Oyunları"; Maximilian Christopher George Lau mozaikte Aleksios'un yer almasının doğrudan hanedanın devamlılığına yönelik bir vurgu olduğuna işaret etmektedir. Bkz: Maximilian C.G. Lau, "John II Komnenos (1118–1143)", *Encyclopedia* 2 (2), haz. Mirko Vagnoni ve Raffaele Barretta, (2022), 669–678, 671, (<https://doi.org/10.3390/encyclopedia2020046>)
- 23 Paul Magdalino ve Robert Nelson, "The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century", *Byzantinische Forschungen* 8, (1982), 123–183, 131.
- 24 Sürtüşmenin nedeni ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte, kaynaklardan dolayı olarak Isaakios'un sahip olduğu Sebastokrator unvanı nedeniyle kendisini yarı-imparator olarak gördüğü, vakti gelince II. Ioannes'in tahtı ona bırakacağı ya da ölümünden sonra tahtın kendisine geçeceği şeklinde bir beklenti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Aleksios'un tahta ortak edilmesi (ya da İmparator'un Isaakios'un bu amaçlarını fark edip Aleksios'u bir tedbir olarak tahta ortak etmesi) büyük ihtimalle Isaakios'u hayal kırıklığına uğratmış ve harekete geçmeye zorlamış olmalıdır. Bu nedenle Isaakios, İmparator II. Ioannes'in Anadolu'da seferde olduğu 1130 ve 1132 yıllarında ilkin bizzat kendisi, diğerinde ise başkentteki taraftarları yoluyla iki kez tahtı ele geçirme girişiminde bulunmuş fakat başarılı olamamıştır. 1130'daki ilk başarısız girişimden sonra Isaakios Anadolu'ya kaçarak Danişmendli Emir Gazi Gümüştekin'e sığınmış ve uzun yıllarını sürgünde geçirmiştir. Ağabeyine karşı Anadolu'da bir ittifak kurmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Daha sonra II. Ioannes kardeşini affetmiş ve 1138-1139 yılları ikisi arasında başkentte barış içerisinde geçmiştir. Ancak Isaakios amaçlarından vaz geçmemiş olmalı ki bu tarihten sonra da Heraclea Pontica'ya (Karadeniz Ereğlisi) sürgüne gönderilmiştir. Bkz: Niketas Khoniates, *Historia*, 20-21; Linardou, "Imperial Impersonations", 155-159; *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım* (1042-1195), 96 vd.
- 25 Angeliki Papageorgiou, "The Political Ideology of John II Komnenos", *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son* içinde, haz. Alessandra Bucossi ve Alex Rodriguez Suarez, (London-New York: Routledge, 2016), 37-52, 50 vd.; Linardou, "Imperial Impersonations", 158.

Mozaiği ikonografik açıdan yorumlayabilmek için tarihsel bilgiler yanında elbette betimlenen figür ve öğelerin de ilişkisel bir sorgulamasını yapmak gerekmektedir. Bu açıdan Komnenos Mozaiği'nde öne çıkan detay müşterek İmparator Aleksios Komnenos'un tasviri gibi görünmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi mozaikteki yazıtta Aleksios Komnenos "Romalıların İmparatoru" olarak anıldığı için mozağin müşterek imparator ilan edilmesinden sonra yapıldığı kesindir. İlginçtir ki, İmparator II. Ioannes Komnenos'u Aleksios olmaksızın tek başına gösteren hiçbir tasvir günümüze ulaşmamıştır. Mozaikten başka yine ikisinin birlikte gösterildiği bir başka tasvir Vatikan Kütüphanesi'ndeki bir Tetraevangelion'da (Urb. Gr. 2) yer alan minyatürdür²⁶ (G. 4). Minyatürün üst kısmında, ortada tahta oturan İsa yer alır. Tahtın hemen arkasında, İsa'nın yanında *Merhamet* (ελεημοσύνη) ve *Adalet*'i (δικαιοσύνη) kişileştiren tasvirler görülür. Alt kısımda ise İsa'nın elleriyle taçlarına dokunduğu II. Ioannes ve Aleksios betimlenmiştir. Minyatürlü yazmanın bir sayfası üzerinde (*folio 2r*) sonradan (muhtemelen 14. yüzyılda) eklenmiş 1128 tarihi görülmektedir. Bununla birlikte sonradan eklenmiş bu tarihe şüpheyle yaklaşmış ve minyatürlü yazmanın da 1122 civarında ya da hemen sonrasında yapılmış olduğu genel olarak kabul edilmiştir²⁷. Böylelikle İmparator II. Ioannes'i oğlu, müşterek imparatoru ve varisi Aleksios Komnenos ile betimlemek üzere özel bir girişimin varlığına kuşku yoktur.

İkinci önemli ikonografik unsur ise İmparator II. Ioannes'in elinde tuttuğu para kesesi, *apokombion* gibi görünmektedir. Apokombion Bizans döneminde imparatorların törenlerde dağıttığı ya da bahşiş olarak verdiği paranın taşındığı keseydi²⁸. Para kesesi Bizans sanatında ilk kez Komnenos Mozaiği ile aynı duvarda yer alan ve ondan yaklaşık bir yüzyıl önce yaptırılmış Zoe Mozaiği'nde karşımıza çıkar²⁹ (G. 5). Bu durum muhtemelen geçmişte kilisenin gelir ve mülklerinden sorumlu *oikonomos*'luğunu yapan³⁰ ve imparator olduktan sonra da kiliseye hazineden yıllık bir ödenek garantisi sağlayan İmparator III. Romanos'la ilgili olmalıdır. II. Ioannes Komnenos döneminde kiliseye böylesi bir mali destek sağladığına ilişkin herhangi bir kayıt yoktur. Bununla birlikte imparatorların taç giyme ve büyük yortu günlerinde düzenlenen törenlerde Ayasofya'da para keseleri dağıttıkları bilinmektedir. Dolayısıyla İmparator II. Ioannes'in elindeki apokombion taç giyme töreniyle ilgili olabilir ve Aleksios'un taç giymesiyile ilişkili olarak yorumlanabilir³¹.

26 Cosimo Stornajolo, *Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco (Cod. vatic. gr. 1162) e dell' Evangelionario Greco Urbinate (Cod. vatic. urbin. gr. 2) con Breve Prefazione e Sommara Descrizione* (Roma: Danesi Editore, 1910), 19-21, 83. Spartharakis, *The Portrait*, 79-83.

27 Spartharakis, *The Portrait*, 83

28 Alexander Kazhdan, "Apokombion", *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. I (New York: Oxford University Press, 1991), 135-136.

29 Brian A. Pollick, "Sex, Lies, and Mosaics", 23.

30 Nicolas Oikonomides, "The Significance of Some Imperial Monumental Portraits of the 10th and 11th Centuries", *Society, Culture and Politics in Byzantium* içinde, haz. E. Zachariadou, (Aldershot: Ashgate Publications, 2005), 6.

31 Taç giyme törenleriyle ilgili bir anlatı için bkz: *Constantine Porphyrogenetos: The Book of Ceremonies*, haz. Anne Moffatt ve Maxeme Tall, Byzantina Australiensia, (Leiden: Brill Publications, 2012), 194 vd.

Mozaïği Aleksios Komnenos'un taç giymesiyle ilişkilendirebilecek bir diğer önemli ikonografik detay da İmparatoriçe Irene'nin mozaikteki varlığıdır. Çünkü Bizans yazınındaki müşterek imparator taç giyme anlatılarında taçlandırılan prensin anesi de daima tasvir edilmekte ve anılmaktadır³². Tam da bu nedenle Ioannes Spartharakis, örneğin yukarıda sözü edilen Tetraevangelion (Urb. Gr. 2)'deki minyatürü, sahne genelde "II. Ioannes ve Aleksios'un Taçlandırılması" olarak tanımlanmış olsa da İmparatoriçe Irene betimlenmediğinden bir taçlandırma tasviri olarak görmemektedir. Oysa ki Theodoros Prodromos'un Aleksios'un taç giyme törenine ilişkin anlatısında³³ ve mozaikte İmparatoriçe Irene'nin betimlendiğini görmekteyiz.

Komnenos Mozaïği'ndeki dikkat çekici bir başka ikonografik özellik de imparator ailesinin merkezdeki Meryem ve Çocuk İsa ile birlikte betimlenmeleridir. Bizans kaynaklarında Meryem imgesinin İmparator II. Ioannes'in politik ideolojisinin başlıca destekçilerinden biri olarak sunulması bu açıdan anlamlıdır. Meryem imgesi zaten Bizans'ta iktidar ve hanedanın gücünü meşrulaştıran bir figür olarak görülüyordu³⁴. Anne imgesi, özellikle doğurganlığın öne çıkarılması ile hanedanın devamlılığını vurgulayan bir tercih olarak sıkça kullanılıyordu³⁵. Theodoros Prodromos İmparator II. Ioannes'i öven şiirlerinde Meryem'i savaşın aktif bir parçası ve II. Ioannes'in yanında ayakta duran bir figür olarak tanımlamaktadır³⁶. Figürlerin mozaikteki pozisyonları bu anlatıyla örtüşmektedir.

Bu çerçeve mozaïği İmparator II. Ioannes Komnenos'un hanedan politikası, iktidarına yönelik tehditler ve bunun sonucu Aleksios Komnenos'un bir tedbir olarak müşterek imparator ilan edilmesi gibi bağlamlarla ilişkili hale getirecektir. Böyle bir yorumun Isaakios Komnenos tehdidi ile ilgili olarak daha önceden yapıldığını yukarıda aktarmıştık. Ancak Aleksios'un 1119'da müşterek imparator ilan edildiğinin belgelenmesi ve tarihi kesin olarak bilinmese de II. Ioannes ile Isaakios Komnenos arasındaki çekişmenin bu tarihten daha sonra ortaya çıktığının açık olması burada bir tutarsızlık yaratmaktadır. Tam da bu noktada Michael F. Hendy'nin açıklaması anlamlı görünmektedir³⁷. Hendy çalışmasında Aleksios Komnenos'un müşterek imparator ilan edildiği tarihi 1119 olarak belirlerken bunu Anna Komnena ve taraftarlarınca 1118 sonlarında ya da 1119 başlarında girişilen ancak başarısız olan darbe girişimiyle ilişkili olarak değerlendirmektedir. Böylelikle tarihler ya da kişiler önemli olmaksızın ya da bunlardan hangisi tercih edilirse edilsin Aleksios Komnenos'un babası İmparator II. Ioannes'in tahtına yönelik bir tehlike söz konusu olduğunda ileri sürülen bir figür olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Aleksios'un II. Ioannes'in iktidarı ve hanedan politikasının başlıca temsili haline getirildiğini düşünmek, görsel imgeleri ve edebi tasvirlerini bu bağlamda değerlendirmek gerektiği söylenebilecektir.

32 Spartharakis, *The Portrait*, 82.

33 Hörandner, *Historische Gedichte*, 177 vd.

34 Cormack, *Writing in Gold*, 200.

35 Ioli Kalavrezou, "Images of the Mother: When the Virgin Mary Became Meter Theou", *Dumbarton Oaks Papers* 44, (1990), 166.

36 Papageorgiou, "The Political Ideology", 42.

37 Hendy, *Catalogue*, 244.

Sonuç

Ayasofya'nın güney galerisinde yer alan Komnenos Mozaïği müşterek İmparator Aleksios'un tasviri nedeniyle ve bu konudaki yeni kanıtların da işaret ettiği üzere 1119 veya daha sonrasında yaptırılmış olmalıdır. Bugüne kadar genel olarak kabul edilenin aksine mozaïğin İmparator II. Ioannes'in Ayasofya'ya mali desteğiyle doğrudan bir ilişkisi olduğunu ileri sürmek güçtür. Mozaïği ikonografisini daha çok İmparator II. Ioannes Komnenos'un hanedan politikasının bir yansıması olarak okumak mümkün görünmektedir. Bu bağlamda II. Ioannes'in hanedan politikasının Aleksios imgesi üzerinden görselleştirildiği açıktır. II. Ioannes Aleksios'u müşterek ve varis imparator ilan ederek muhtemelen iktidarına yönelik kardeşlerinden gelen sürekli tehditler için bir tedbir oluşturmuş ve hanedanın kendi oğulları üzerinden devamını garanti altına almaya çalışmıştır.

Mozaikte yer alan figür ve öğelerin seçimi ve ilişkisi bu bağlam içerisinde anlamlı hale gelmektedir. Böyle bir ikonografik yorum açısından elbette en önemli unsur Aleksios'un, üstelik de imparator sıfatıyla tasvir edilmesidir. İmparator II. Ioannes'in elindeki para kesesi ile betimi de, Ayasofya'ya doğrudan bir mali desteğine ilişkin kanıt olmadığından, ancak taç giyme töreninde kiliseye sunulmuş bir bağışın göstergesi olarak yorumlanabilecektir. Theodoros Prodromos'un Aleksios'un taç giyme törenine ilişkin anlatısı da bu konuya önem verildiğinin bir göstergesidir ve mozaik de pekâlâ bu anlatının görsel sunumu olarak yorumlanabilir. İmparatoriçe Irene'nin tasviri de yine müşterek imparatorun taç giyme törenine ilişkin bir gösterge olarak görünmektedir. İmparator ailesinin destekçisi / eşlikçisi olarak Meryem'in tercih edilmesi ve Meryem imgesinin Bizans dünyasında hanedanların gücünü ve devamlılığını vurgulayan bir figür olarak saygı görmesi de bu çerçevede anlamlıdır.

Bununla birlikte, İmparator II. Ioannes'in hanedan politikası bağlamındaki genel ikonografik çerçeve içerisinde pek çok alt-okuma yapmanın mümkün olduğu da söylenebilecektir. Bu bağlamda mozaïğin konusu; II. Ioannes'in hanedan politikası, bu politikanın sonucu olarak Aleksios Komnenos'un müşterek imparator olarak taç giymesi ya da taç giyme töreninde bağış sunumu gibi farklı başlıklarla tanımlanmaya ve tartışılmaya açık görünmektedir. Dolayısıyla mozaïğin Bizans anıtsal resim sanatının ve imparator ikonografisinin; genelden özele uzanan çok-katmanlı ya da çok-anlamlı bir yapıya sahip ilginç bir örneği olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Anna Komnena. *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*. Çeviren Bilge Umar. İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1996.
- Chalandon, Ferdinand. *Les Comnène II, Jean II Comnène 1118-1143 et Manuel I Comnène 1143-1180*. New York: B. Franklin, 1960.
- Constantine VII Porphyrogenetos. *Le Livre des Cérémonies*. Hazırlayan A. Vogt, Paris: Les Belles Lettres, 1935–40, IV Tome.
- Constantine Porphyrogenetos. *The Book of Ceremonies*. Hazırlayan Anne Moffatt ve Maxeme Tall, Byzantina Australiensia. Leiden: Brill Publications, 2012.
- Cormack, Robin. *Writing in Gold: Byzantine Society and Its Icons*. London: Oxford University Press, 1985.
- Cormack, Robin. "The Mother of God in the Mosaics of Hagia Sophia at Constantinople." *Mother of God: Representations of the Virgin in Byzantine Art*. Hazırlayan M. Vassilaki içinde 106-123. Milano: Skira Editore, 2000.
- Du Cange, Charles du Fresne. *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*. Paris: Louis Billaine, 1680.
- Erdihan, Yavuz. "Ayasofya'da Zoe ve Komnenos Mozaikleri: Resimsel Düzenleme ve Konu Üzerine." *Art/Sanat 4* (2015): 15-37.
- Erdihan, Yavuz. "Bizans'ta Taht Oyunları: Komnenos Hanedanındaki Çekişmeler Bağlamında Ayasofya'daki Komnenos Mozaïği Üzerine Bir İkonolojik Yorum Denemesi." *22. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Özet Kitabı*, İstanbul, Türkiye, 24 - 26 Ekim 2018, 222.
- Erdoğan, Telat. "İmparator II. İoannes Komnenos Dönemi Bizans Tarihi (1118-1143)." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2019.
- Evans, Helen C. ve Wixom, William D. *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1997.
- Eyice, Semavi. *Ayasofya*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1984.
- Hendy, Michael F. *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261*. Washington D.C: Dumbarton Oaks, 1969.
- Hendy, Michael F. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Alexius I to Michael VIII (1081-1261)*. Washington D.C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1999.
- Hörandner, Wolfram. *Theodoros Prodromos: Historische Gedichte*. Wien: Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss., 1974.
- Ioannes Kinnamos. *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*. Hazırlayan Işın Demirkent, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Kähler, Heinz ve Cyril Mango. *Hagia Sophia*. London: A. Zwammer Publications, 1967.
- Kalavrezou, Ioli. "Images of the Mother: When the Virgin Mary Became Meter Theou." *Dumbarton Oaks Papers 44*, (1990): 165–172.
- Kazhdan, Alexander. "Apokombion." *Oxford Dictionary of Byzantium*. 1: 135–136. New York: Oxford University Press, 1991.
- Küilerich, Bente. "Likeness and Icon: The Imperial Couples in Hagia Sophia." *Acta Ad Archaeologiam Et Artium Historiam Pertinentia XVIII*, (2005): 175–203.
- Lau, Maximilian C.G. "John II Komnenos (1118–1143)", *Encyclopedia 2*. (2022): 669–678. Erişim 5 Mart 2023. doi.org/10.3390/encyclopedia2020046.

- Linardou, Kallirro. "Imperial Impersonations: Disguised Portraits of a Komnenian Prince and His Father." *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, Hazırlayan Alessandra Bucossi ve Alex Rodriguez Suarez içinde 155-182. London-New York: Routledge, 2016.
- Magdalino, Paul. *The Empire of Manuel I Komnenos 1143–1180*. New York: Cambridge University Press, 1993.
- Magdalino, Paul. "The Empire of the Komnenoi (1118–1204)." *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492*, Hazırlayan Jonathan Shepard içinde 627-663. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Magdalino, Paul ve Robert Nelson, "The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century." *Byzantinische Forschungen* 8, (1982): 123–183.
- Maguire, Henry. "Style and Ideology in Byzantine Imperial Art.," *Gesta* 28: 2. (1989): 217-231.
- Niketas Khoniates. *Historia : (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Çeviren Fikret İşıltan, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Oikonomides, Nicolas. "The Significance of Some Imperial Monumental Portraits of the 10th and 11th Centuries", *Society, Culture and Politics in Byzantium*, hazırlayan E. Zachariadou içinde 1-11. Aldershot: Ashgate Publications, 2005.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çeviren Fikret İşıltan. Ankara: TTK Yayınevi, 2006.
- Papageorgiou, Angeliki. "The Political Ideology of John II Komnenos." *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, Hazırlayan Alessandra Bucossi ve Alex Rodriguez Suarez içinde 37-52. London-New York: Routledge, 2016.
- Pollick, Brian A. "Sex, Lies, and Mosaics: The Zoe Panel as a Reflection of Change in Eleventh-Century Byzantium.," *ARTiculate: Graduate Student Journal of Art History* 1:1, (2012): 22-38.
- Regii Neapolitani Archivi Monumenta Edita ac Illustrata*. VI. 1115–1130. Naples: Archivio di Stato di Napoli ex Regia Typographia, 1861.
- Spartharakis, Iohannis. *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*. Leiden: E.J. Brill, 1976.
- Stornajolo, Cosimo. *Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco (Cod. vatic. gr. 1162) e dell' Evangeliaro Greco Urbinato (Cod. vatic. urbin. gr. 2) con Breve Prefazione e Sommara Descrizione*. Roma: Danesi Editore, 1910.
- Süryani Patrik Mihail. *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*. Çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu'nda Yayımlanmamış Tercüme, 1944.
- Teteriatnikov, Natalia. "Hagia Sophia: The Two Portraits of the Emperors with Moneybags as a Functional Setting." *Arte Medievale*, II Serie, Anno X, n. 1. (1996): 47-66.
- Varzos, Konstantinos. *H Γενεαλογία των Κομνηνών (He Genealogia Ton Komnenon)*. Thessaloniki: Kentron Vyzantinon Ereunon, 2 Vol., 1984.
- Whittemore, Thomas. *The Mosaics of St. Sophia: Third Preliminary Report Work Done in 1935-1938: The Imperial Portraits of the South Gallery*. Paris: Oxford University Press, 1942.

GÖRSELLER

Görsel 1: Komnenos Mozaïği, 1119-1134, Ayasofya, İstanbul.

Görsel 2: Aleksios, Komnenos Mozaïği (detay), 1119-1134, Ayasofya, İstanbul.

Görsel 3: Komnenos Mozaïği (detay), 1119-1134, Ayasofya, İstanbul.

Görsel 4: İsa, II. İoannes ve Aleksios, Tetraevangelion, (Urb. Gr.2), fol.19v, 1122 civarı, Vatikan Kütüphanesi, Helen C. Evans ve William D. Wixom. *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*. (New York: The Metropolitan Museum of Art, 1997), 209, fig. 144.

Görsel 5: Zoe Mozaïği, 1028-1034, Ayasofya, İstanbul.

Görsel 6: İmparatoriçe İrene, Komnenos Mozaïği (detay), 1119-1134, Ayasofya, İstanbul.